

Predrag
Matvejević

Nepristajanje Czesława Miłosza

Podelitev Nobelove nagrade leta 1980 Czesławu Miłoszu ni bila samo potrditev njegove literarne vrednosti: izpostavila je pisca v poljskem jeziku v situaciji, ki jo je zaznamovala velika stavka v ladjedelnici Lenin v Gdansk, in glede na to, da je lavreat deloma litovskega rodu, je opozorila na položaj malih narodov in manjšin v svetu, še posebej tistih, ki jim grozi, da izginejo.

Czesław Miłosz se je morda prav zaradi svojega mešanega rodu izmaknil vzorom nacionalnega pisca ali barda, ki so jih ponujale srednjeevropske književnosti v minule stoletju in na začetku našega. Avantgardni pesnik je že na začetku zavrgel populizem, kakršnega je v Evropi gojila *socialna književnost*: »Bojim se rok, ki se bojujejo za narod, ki jih bo narod sam podsekal«, lahko beremo v komentarju, ki ga je napisal svoji pesmi. Evropski in svetovni pisec, s koreninami v globinah poljske kulturne in literarne tradicije in s spomini na litovsko starožitnost, na zlo usodo ljudstva, »katerega telo je poteptal slon Zgodovine« (Zasužnjeni um): Czesław Miłosz.

V zadnjih letih je bilo osem njegovih knjig prevedenih v hrvaški ali srbski jezik: romana *V dolini reke Issa* (Znanje, Zagreb 1981) in *Osvojitev oblasti* (Narodna knjiga, Beograd 1983); pesniški zbirki *Kje sonce vzhaja in kje zahaja* (Dob, Beograd, in *Dečje novine*, Gornji Milanovac, 1981) in *Odrešenje* (Veselin Masleša, Sarajevo 1984); eseji *Rodna Evropa* (to delo je pri nas izšlo pod naslovom *Druga Evropa*, izd. Dečje novine, 1982), *Dežela Ulro* (ista založba, 1982), *Sanjske podobe nad zalivom San Francisco* (ista založba, istega leta), in nazadnje *Zasužnjeni um* (BIGZ, 1985).

Miłosza so prevajali tudi v slovenščino, npr. *Dolina Isse*, *Dežela Ulro*, pesmi, kmalu pa bo izšel še v makedonščini; bolj znan je jugoslovanskim kot poljskim bralcem. Dobro je, da se naše vezi z najboljšimi pisatelji slovanskih književnosti ne trgajo pod pritiski ideologije ali politike, ki zanemarjajo samo književnost: Bunin, Pasternak, Solženicin, Cvetajeva, Osip in Nadežda Mandelštam, Kundera, Havel, Škvorecký, Miłosz, naj omenim nekaj imen, ki so pri nas vsaj v književnosti v glavnem nehala biti sporna.

Miłosz je predvsem pesnik, vendar je v prevodih — več njegovih prevodov smo dobili po zaslugi marljivega in prizadevnega Petra Vujičića — kot bleščeč esejist pritegnil več pozornosti. Med štirimi esejistično-biografskimi knjigami je brez dvoma najbolj izzivalna zadnja, ki smo jo dobili in ki je med njimi tudi prva po času nastanka: *Zasužnjeni um*. Sicer je ta knjiga po duhu sorodna drugim Miłoszevim delom, tako proznim kot pesniškim. Zato bom govoril skupaj o vseh

osmih knjigah, še toliko bolj, ker so bile nekatere od njih tako rekoč zamolčane.

Najprej smo brali V dolini reke Issa (roman, ki je v poljščini izšel leta 1955 v Franciji), razvejano zgodbo o dečku Tomaszu in njegovi litovski domovini, zgodbo, polno pretanjenosti in zadržane nostalgije, ki na bralca deluje nenavadno, čeprav je (zgodba) nekoliko raztegnjena in po slovansko ohlapna: starodavni običaji, ki jim je usojeno, da v tem delu sveta izginjajo ali se spreminjajo, spomini na množico dogodkov, junakov in oblik, vse tisto v vsakdanjem življenju, na kar se spomin opira, množica domačnostnih podrobnosti, seno, kljunač, divji petelin, lov in ribolov, vas, letni časi in igre, rodbina in sorodnosti: »Listje je rdeče, Issa šumi med šibjem rjaste barve. Sem pa tja zaprežejo konja in se odpeljejo po vaseh, da obiščejo prijatelje iz maminega dekleštva. Vrči piva stoje na mizi, pipe se kadijo, dvigajo se kozarci, tu so otroci, psi in skrinje zelene barve z naslikanim cvetjem, iz kašče pa se širi vonj po siru, skutih, jabolkah.« *Poetika prostora*. Prostor otroštva: Litva. »Tomaszeva usoda« — piše na koncu — »bo ostala samo kot slutnja.« Knjigo je Miłosz verjetno napisal precej let pred objavo z namenom, da jo nadaljuje.

Roman Osvojitev oblasti (v izvirniku objavljen leta 1953), izkušnja iz vojne, videnje vojne na Poljskem, šibkost *angažirane literature*. Eno od različic modela, ki ga je uporabil avtor, smo videli v Malrauxovem Upanju: serije dogodkov (kot v neke vrste reportaži) in refleksije o teh dogodkih, Varšava leta 1944 in 1945, vstaja v poljski prestolnici, ki so jo Nemci zadušili v krvi, medtem ko so ruske čete stale na pragu mesta, ne da bi bile dobile ukaz, naj priskočijo na pomoč. Piotr Kvinto, glavni junak, sodeluje v odporu, tako kot je sodeloval tudi Miłosz; med predniki ima Italijane, tako kot ima Miłosz Litvance; na koncu mu uspe, da legalno odide na Zahod, tako kot je tudi Miłosz odšel na delo na poljska poslaništva; obenem pa sta eden in drugi pisatelj. Roman je torej deloma avtobiografski. Zanimiv je pisateljev poskus, da bi v romanu izkoristil vojno kroniko Romana Podlevskega Pohod skozi pekel in da bi dokumente prevedel v jezik fikcije. Tukididova misel, ki jo zapiše profesor Gil (junak, ki je v daljnem sorodstvu z Gillouxovim Cripurom iz Črne krvi ali s Krleževim Doktorjem iz romana Na robu pameti, pa tudi z Marinkovičevim Kiklopom ali s profesorjem iz Zupanovega Potovanja na konec pomladi), prinaša opozorila in napovedi, ki so se potrdile v drugih delih istega pisatelja: »Kadarkoli je bilo potrebno opravičiti določene postopke, pa naj so bili še tako brezumni, se je preprosto na ustrezen način zamenjal pomen pojmov.« Prepoznamo lahko osebe, s katerih je do konca strgana tančica v Zaslužjenem umu.

Zamišljam si Czesława Miłosza kot pisatelja in kot profesorja v emigraciji, v slabih odnosih z nacionalističnim delom emigracije, kako se pisatelj vzdržuje s profesorjevo pomočjo. Vem, kako se je moral počutiti v sobicah velikih založnikov (na primer v prostorih Gallimarda, v založbi, ki mu je izdala prvo prevedeno knjigo), v odnosu do urednikov, ki se jim zmerom nekam mudi; kakšen eksotičen avtor je vendar pred njimi in kaj hoče, o čem in kako piše v svojem

neznanim jeziku? »Mračno velečislani profesor Milosz, ki je pisal pesmi v bliže neznanim jeziku,« piše v eni njegovih pesmi.

Prav poezija je ključ, ki najprej odpira celoto tega dela, brez nje ne moremo tehtno presojati niti enega dela te celote. Oglejmo si nekaj navedkov, ki se mi zdijo še posebej pomembni (iz zbirke Kje sonce vzhaja in kje zahaja):

»Povleče me v brezno za sabo
Beli kit sveta.
In zdaj ne vem,
kaj je bilo resnično ...«
»Tudi jaz sem vzel samo, kar je bilo mogoče,
mesta in dežele ...«
»Še več sem vedel in se hlinil, da je manj dovolj,
ne kot tisti, ki prihajajo kot priče ...«
»Tako ali drugače kronika,
V kateri ni prav nič gotovo in ni nikakršnega pričevanja
Proti vam ...«
»Minulo življenje hvalimo,
zato ker to, kar je bilo, vidimo brez bolečine ...«

Milosz odklanja, da bi svoji »melanholiji dal ime usode«, vendar se je odločil, da bo vseeno pričal. Na začetku petdesetih let (ne brez določene naklonjenosti do titovskega preloma s kominformom) je zapustil mesto kulturnega svetovalca na pariški poljski ambasadi in se s tem odrekal tudi vsem ugodnostim, ki mu jih je ta položaj zagotavljal, saj je bil ugleden pesnik medvojne avantgarde, človek Odpora, poznavalec francoske in evropske kulture. Leta 1951 je dokončal Zasužnjeni um (ki je v francoščini izšel leta 1953 z uvodno besedo Karla Jaspersa), Rodno Evropo pa je končal leta 1958. V Parizu je sodeloval v reviji Kultura, ki je izhajala v poljščini. V Ameriki je v Berkeleyu leta 1960 dobil mesto profesorja slovanskih književnosti in se tako rešil materialnih težav v emigraciji.

Rodna Evropa pojasnjuje in dopolnjuje poglede in sodbe, ki so dobili svoj najpopolnejši izraz v Zasužnjenem umu. Mesto Vilno (Vilnius), v katerem je Milosz prebil dobršen del mladosti, so evropski Judje imenovali Jeruzalem Severa. »Prispevali so k temu, da je v meni nastal kompleks, zaradi katerega sem bil že v mladih letih izgubljen za desnico. (...) Moja občutljivost do vsega, kar ima 'nacionalni' duh, in neke vrste telesni odpor do ljudi, ki iz njih veje ta duh, sta v marsičem vplivala na mojo usodo,« nam zaupa avtor Druge Evrope. V njem se je spočelo »skorajda obsedeno sovraštvo do pristašev nacionalne ideje«, občutil je neke vrste antipatijo, »nezaupanje do 'prvobitnih' Poljakov«.

Laicizem je bil v srednji Evropi in širšem krogu, ki opasuje njene nedoločene in spremenljive meje, opora in osnovni pogoj za vsako levo opredelitev: laično stališče nasproti klerikalnemu razumevanju narodnosti in vere, nasproti religioznemu občutenju in pojmu nacije. Delitev na levico in desnico na Poljskem se je brez dvoma navezovala, kot pogosto poudarja Milosz, na odnos do židovskega vprašanja, do nacionalnih razlik nasploh, v Miloszevem osebnem primeru do materi-

nega litovskega rodu. Na očetovi strani spremešane poljske *šlahte* je bil tudi slavni Oscar Milosz, pesnik francoskega jezika, človek, v katerem je mladi Czesław občudoval duhovno odličnost in širino. »V notranji krog, kjer se je odvijal rasni in nacionalni misterij, sem imel zaprt dostop. Ni izključeno, da se ta Sezam zame niti ni mogel odpreti, kajti občutljivost do enih in drugih barv in oblik, do tistega, kar odloča v najglobljih slojih, se je pri meni po materini zaslugi oblikovala v etnično litovski vasi. Ta zunanji položaj mi je omogočal, da sem razumel pisatelje judovskega rodu, saj so tudi ti stali pred zaprtimi vrati. Imeli smo skupno domovino: poljski jezik. (...) K tej levici, dovolj spremenljivi in nemonolitni, pa me ni potisnil marksizem, temveč moj odpor do nacionalnih mračnjakov ali morda usoda, skrita v celicah mojega telesa: posamezniki, ki so tako ali drugače izločeni iz okolja (dednost tu pomeni več, kot so nekdaj mislili), morajo svoj konflikt posplošiti, kajti kadar konflikt ni več samo tvoj osebni, ampak splošen, neha poniževati. Podlaga kompleksa in osebne okoliščine, ki so lomile model obnašanja, so prav tako ležale v srčiki izbora, ki so ga opravili moji prijatelji, in levica je bila neke vrste zavezništvo obolelih. (...) Nekje na dnu je tlela misel, da je njihovo in moje levičarstvo samo zakrinkavanje naše različnosti. (...) Obljubil sem si, da ne bom nikoli sklepal zveze s poljskim katolicizmom,« se nam zaupa Milosz, ki je kljub takšnim izkušnjam po svoje ostal tako Poljak kot katolik.

Tu je veliko zanimivih naukov, še posebej pomembnih in tehtnih v večnacionalnem okolju. Ko se sprašujemo, kaj sta danes in tu levica in desnica, kdo od nas je resnično na levi in kdo vendarle na desni, so nam nekatere Miloszeve refleksije resnično v pomoč.

Milosz je bil opredeljen za levico, ne pa tudi za komunizem, kakršnega je spoznal (že pred vojno je napisal odprto pismo proti stalinizmu), zato je zapustil Poljsko in njena poslaništva brez »tistega sovražstva, ki pogosto izvira iz občutka odpadništva in sektaštva« (Zasužnjeni um). Isaac Deutscher je opisal načine, kako najčeseje govorijo in se obnašajo »bivši komunisti« in odpadniki nasploh, skratka, tisti, ki so z ene strani radikalno prestopili na drugo. Milosz govori drugače od njih, to pa daje njegovemu govoru poseben pečat.

Zasužnjeni um je knjiga, ki se nas zaradi tega neposredno tiče. Sicer opisuje in tolmači stanja, ki smo jih tu samo za kratek čas ali deloma spoznali v teoriji ali v praksi, vendar pa nam jasno kaže, čemu smo se po zaslugi leta 1948 izognili, vsaj v grobih oblikah, o kakršnih tu teče beseda. V Witkiewiczovem romanu Nezasičenost, objavljenem na začetku tridesetih let, je predstavljen izum izmišljenega mongolskega filozofa Murti-Binga, pilule, ki rešujejo človeka skrbi in mu vlivajo občutek vdanosti, zaupanja, sreče. Junaki te utopične knjige, ki jih muči duhovna »nezasičenost«, dobivajo to drogo in se brez težav uklonijo režimu in delajo zanj vse, kar terja od njih, pišejo prigodne pesmi in zavračajo literarni hermetizem, slikajo poučne slike in obsojajo abstrakcijo, skladajo koračnice in prezirajo nerazumljivo ali razposajeno glasbo, tako resno kot zabavno. Milosz analizira uresničitev »murtibingizma« v vzhodni Evropi, oblike in metode njegovega sprejemanja in širjenja zlasti na Poljskem, *dialektiko*, po kateri je

vsako »ustvarjanje, ki ni v skladu s socialističnim realizmom, brez vrednosti, po tem pa bodo umetnika postavili v takšne okoliščine, v katerih bo takšno ustvarjanje resnično brez vrednosti«.

Drugi temeljni pojem Zasužnjenega uma je Milosz našel v Gobi-neaujevi knjigi *Religions et philosophies dans l'Asie centrale*: Ketman. Modreci muslimanskega vzhoda so bili prepričani, da tisti, ki ima v posesti resnico, ne sme izpostavljati sebe in svojega imetja zavisti in zlobi onih, ki jih Bog drži v neznanju ali zablodi; dopuščali so torej, da posameznik lahko svoja prepričanja prikriva ali zamočuje, če to koristi njemu in njegovim najbližjim, pa čeprav je treba za to ponarejati nazore in dela, sodelovati pri neumnih in neokusnih ritualih, soglašati ali se nedostojno prilagajati. Milosz opaža različne kategorije in različice Ketmana v ljudskih demokracijah na začetku petdesetih let: »nacionalni Ketman«, »Ketman revolucionarne čistosti«, »estetski Ketman«, »metafizični Ketman« itd. Ketman je v določeni meri neogiben. Je zastavek za uspešne kariere, in to ne samo v vzhodnoevropskih deželah: najdeni mir, pomirjena vest, svojevrstna blaženost. Tudi Milosz je, kot vse kaže, v določenih okoliščinah uporabljal blažjo obliko Ketmana, in sicer po vojni, ko je kot kulturni svetovalec poljske ambasade pošiljal svoje pesmi in članke v objavo v domovino: »Kadar sem opazil, da je lok preveč napet, sem poslal kaj takšnega, kar bi lahko pričalo, da dozorevam za spreobrnitev.« (V uvodni besedi naše izdaje Zasužnjenega uma Nikola Milošević našteva širok repertoar ketmanskih vedenj različnega tipa, vendar več iz sveta kot iz naših razmer.)

Štirje zelo živi in prepričljivi portreti so zaokroženi v posebnih esejih-poglavjih z naslovi Alfa, Beta, Gama, Delta. Bolje seznanjeni so brez težav razvozlati, o katerih osebnostih poljske kulture in književnosti teče beseda. Kaže, da je Miloszeva kritika vidno vplivala na nekatere njegove nekdanje prijatelje in kolege po peresu, na primer na Jerzyja Andrzejewskega (označenega kot Alfa), ki je leta 1957 napisal roman Tema pokriva zemljo, prepričljivo potrditev »odtajanja« na Poljskem. Posebej sugestivni je portret Game (Jerzyja Putramenta), neke vrste poljskega Ždanova.

Milosz je takrat brez dvoma že prebral Orwellovo 1984, delo, ki je izšlo dve, tri leta pred Zasužnjenim umom in ga je po svoje skušal razširiti. Orwellov roman je očitno vplival nanj, vendar ne toliko, da bi mu karkoli omejeval izvirnost: tako kot razočarani angleški levičar tudi avtor Zasužnjenega uma uporablja splošne izraze, kot so Center, Metoda, Doktrina, Imperij, Nova Vera, Goli strah, On (celo na lju-bimce v postelji gleda On s svojim neogibnim pogledom, natančno tako kot v 1984). Vendar pa od strani do strani srečujemo avtorjeve osebne sodbe in opazke, edinstven katalog protistalinistične kulture, katerega dovršen del vse do danes ni izgubil svojega pomena in aktualnosti.

»Najobčutljivejše točke doktrine so filozofija, književnost, zgodovina in literarna kritika.«

»Socialistični realizem krepi majhne talente in uničuje velike.«

»Profesor filozofije, ki se oklepa zastarelih 'idealističnih' koncepcij, ni posebno škodljiv. (...) Profesor, ki uporablja imeni Marxa in

Engelsa in si ob tem drzne oddaljiti od pravovernosti, seje zrna, iz katerih lahko poženejo nepredvideni plodovi.«

»Zgodovina in zgodovina vseh področij človeškega ustvarjanja se predstavljata kot rezultat delovanja nezlomljivih in že odkritih zakonov.«

Na začetku petdesetih let je bil Czeslaw Milosz edini evropski pisatelj, ki je znal tako pričevati o tem, kar se je dogajalo v vzhodno-evropskih kulturah, in ki je imel dovolj znanja in poguma, da je to tudi storil. Zgodovina kulture tega ne more pozabiti. Seveda se je mogoče teh stvari lotevati tudi drugače kot avtor Zasužnjenega uma, mogoče je oporekati njegovim posameznim dojemanjem in opisom in bolj od njega upoštevati ustrezne okoliščine, voljo ali utopijo, najrazličnejše vzroke in posledice, preteklost in angažmaje, za katere so se ljudje v tej preteklosti odločili in jim potem želja, upanje ali vera niso dopuščali, da bi bili z njimi prelomili. Vendar bi bilo vse to treba storiti prav tako strogo in prepričljivo, kot to s svojega stališča počne Milosz, drugače vse skupaj nima pravega smisla: nihče, ki je seznanjen s temi stvarmi, ni več pripravljen verjeti govoru brez kritja.

Knjigi Dežela Ulro in Sanjske podobe nad zalivom San Francisco, napisani v Ameriki, dopolnjujeta Miloszevo intelektualno biografijo in razširjata razpon njegovih refleksij: O agoniji Zahoda, O emigraciji v Ameriki, o Prerodu utopije in H. Marcuseju, o Dostojevskem in pravoslavlju, o katolicizmu, o Blaku, pri katerem si je sposodil naslov za Deželo Ulro, o številnih drugih vprašanih z one strani vzhodne Evrope. Če je poljski jezik, v katerem je izključno pisal, »služil ponosu« osamljenega pisatelja, sta mu bila po drugi strani zahodnjaštvo in univerzalnost »zvesta služkinja uporom proti poljaštvu — v tistih fazah, ko so besedo Narod pisali z veliko začetnico« (Dežela Ulro). Ko so se leta 1968 študentje iz Berkeleya uprli, prevzeti od del Miloszevega kolega iz Kalifornije Herberta Marcuseja, se Milosz ni udeležil igre, ki se mu je zdela že znana. Čeprav je čutil, da je levi filozof v marsičem blizu njegovim »zgodaj pridobljenim navadam in da pripada tradiciji, v kateri je tudi sam rasel« (Sanjske podobe), vendar ni zamudil priložnosti in je povedal, kaj ju bistveno ločuje: »Tako kot tudi pri številnih drugih marksistih sovraštvo do človeka takšnega, kakršen je, v imenu človeka, kakršen mora biti, odloča o tonu Marcusejevih del.« V osemdesetih letih Milosz ni skrival svojih simpatij do *Solidarnosti*, kar je povsem razumljivo. Lahko si mislimo, kako je njegov kritični duh moral videti nekatere nacionalne in verske manifestacije, med katerimi se je množica ritualno klanjala in padala na kolena pred kipom Črne Gospe. Pisatelj se v zvezi s tem ni izjavljal in tega navsezadnje niti ni bil dolžan storiti. Vsak molk konec koncev ni nujno že Ketman. Ali pa smo vendarle vsi grešniki...

K številnim temam se Milosz vrača z vsakim svojim novim delom, poglablja jih ali širi, včasih tudi samo dopolnjuje ali ponavlja. Načena tudi nove teme, ne zmerom z enako srečno roko, še posebej, kadar niso intimno njegove. Kot vidimo, se obrača na nas vse bolj pogosto in pristno kot pesnik, romanopisec in esejist, v našem času eden največkrat prevajanih avtorjev iz slovanskih jezikov, morda tudi najbolj bran. Sooča nas s številnimi dilemami, s svojimi in z našimi, s sodob-

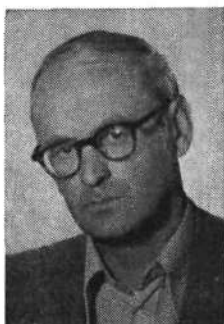
nimi in splošnimi. Ena od glavnih pridobitev naše kulture po vojni je prav ta, da je dialog, kakršen poteka z Miloszem, kljub vsemu mogoč in uresničljiv.

Te besede so bile napisane zato, da bi se z njimi potrdila Miloszeva navzočnost med nami. Mogoče ni daleč dan, ko bo njegovo delo tudi v drugih deželah, kjer je zdaj še malo prisotno, popolnoma rehabilitirano.

(prev. J. Z.)

ODMEVI NA...

Polemika o slovenskem kulturnem razvoju

Janko
Kos

V polemiki bodi miren in hladen kakor kača, ki piči.

Srečko Kosovel

Polemiko o slovenskem kulturnem razvoju po letu 1945 sva vodila s Tinetom Hribarjem od februarja 1983 do aprila 1985. Potekala je na straneh Sodobnosti, deloma v Novi reviji. Za presojo njenih rezultatov je potreben kratek pogled nazaj.

Sprožila jo je Hribarjeva periodizacija po-vojne slovenske kulture v članku *Dve leti po pobudi* (Nova revija, 1982—83, št. 2). Tu je za področji »pesništva« in »mišljenja« ponudil tale obdobja: od 1945 do 1955 obdobje socialističnega realizma in dialektičnega materializma, od 1955 do 1965 obdobje novolevičarskega in mladomarksovskega eksistencializma, od 1965 do 1975 obdobje heideggrovstva, od 1975 do 1980 pretežno lacanovsko obdobje, po 1980 obdobje »individualnih avtonoetik in avtopoetik«. Na to shemo sem se polemično odzval z daljšim spisom *Pripombe k slovenskemu kulturnemu razvoju 1945—1980*; izhajal je v Sodobnosti v sedmih nadaljevanjih, od februarja 1983 do maja 1984. Polemike nisem zastavil s kulturnopolitičnega stališča, čeprav bi se dalo spraševati tudi o tovrstnih motivih Hribarjevega periodiziranja, ampak na znanstveno-filozofski ravni. Zavedal sem se, da spada periodiziranje kulture v kulturno, literarno in druge podobne zgodovine; da veljajo zanj določena pravila, izkušnje, metode; da so periodizacijski pojmi večidel dogovorni, pogojni in odprti; da na primer v slovenski literarni vedi še zmeraj ni enotnega mnenja o tem, kdaj se začnejo naše razsvetljenstvo, romantika, realizem, in kdaj se končajo, ali o tem, kaj je bistveno za našo moderno, ekspresionizem etc.; in da vse to še toliko bolj velja za najnovejša obdobja. Torej sem vnaprej podvomil, da bi bilo mogoče po hitrem postopku razdeliti povojno kulturo z natančnimi letnicami v zaključena obdobja, jih